

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

Ενότητα 3^η : Το έργο και το απόσπασμα

Κατερίνα Τικτοπούλου
Τμήμα Φιλολογίας

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ενότητα 3

Το έργο και το απόσπασμα

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Περιεχόμενα ενότητας 3

1. ολοκληρωμένα και ανολοκλήρωτα έργα
2. ανολοκλήρωτα & αποσπασματικά έργα
3. “non finito” και σολωμική αποσπασματικότητα
4. το εκδοτικό πρόβλημα
5. η αναγνωστική πρόκληση

Σκοποί ενότητας

- να συμβάλει στην εξοικείωση με την έννοια της αποσπασματικότητας του σολωμικού έργου
- να εξηγήσει την κειμενική ιδιαιτερότητα των ανολοκλήρων έργων και να παρουσιάσει τις βασικότερες εκδοτικές προτάσεις αντιμετώπισής τους
- να υποδείξει τη διαφορετική αναγνωστική προσέγγιση που απαιτούν τα ανολοκλήρωτα έργα

1. ολοκληρωμένα & ανολοκλήρωτα έργα

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (1/7)

- *Rime Improvisate* (Corfù 1822· β' έκδ. 1823)
- *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* (Παρίσι 1825· Λονδίνο 1825· Μεσολόγγι 1825)
- *Εις Μοναχήν* (1829)
- «Ο Λάμπρος», περ. *Ιόνιος Ανθολογία* [1 \(Ιαν. 1834\)](#)
- *Εις Φραγκίσκα Φραίζερ* (1849)

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (2/7)

Εις Μοναχὴν (1829)

Προς την κυρά Άννα Μαρία Αναστασία Γουράτο Γεωργομίλα, όταν εντύθηκε το αγγελικό σχήμα όπως εις το μοναστήρι των Αγίων Θεοδώρου και Γεωργίου εις Κέρκυρα την 18 Απριλίου 1829

Από τον θρόνο τ' Άπλαστου
οι Αγγέλοι εκατεβήκαν,
και μες στου μοσχολίβανου
το σύγνεφον εμπήκαν,
να ιδούν που το κοράσιο
κινάει στην εκκλησία.
[...]

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (3/7)

Ο Λάμπρος (1834)

Απόσπασμα 25

Και προβαίνει η Μαρία λίγη να πάρει
δροσιά στα σωθικά τα μαραμένα ·
είναι νύκτα γλυκιά, και το φεγγάρι
δε βγαίνει να σκεπάσει άστρο κανένα·
περίσσια, μύρια, σ' όλη τους τη χάρη,
λάμπουν άλλα μονάχα, άλλα δεμένα ·
κάνουν και κείνα Ανάσταση, που πέφτει
του ολόστρωτου πελάου μες στον καθρέφτη.
[...]

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (4/7)

Εις Φραγκίσκα Φραίζερ (1849)

Επίγραμμα

Μικρός προφήτης έριξε σε Κορασιά τα μάτια·
και στους κρυφούς του λογισμούς χαρά γιομάτων είπε:
«Κι αν για τα πόδια σου, Καλή, κι αν για την κεφαλή σου,
κρίνους ο λίθος έβγανε, χρυσό στεφάν' ο ήλιος,
δώρο δεν έχουνε για Σε και για το μέσα πλούτος.
Όμορφος κόσμος ηθικός αγγελικά πλασμένος!»

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (5/7)

ΛΥΡΙΚΑ

- Η Ξανθούλα (χφ/1835) – βλ. και μελοποίηση
- Η Ευρυκόμη (χφ/1849)
- Ο θάνατος της ορφανής (χφ/1843)
- Ο θάνατος του βοσκού (χφ/1842)
- Η Φαρμακωμένη (χφ/1834)
- Τα δύο αδέλφια (χφ/1843)
- Ο Λάμπρος, απ. 9 (1842)
απ. 21 (χφ/1842, 1851)
απ. 32 (χφ/1849)

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (6/7)

Τόμοι / έντυπα (ενδεικτικά)

- Gaetano Grassetti, *Grammatica della lingua greca moderna seguita da un dialogo sopra la lingua e da un discorso sulla metrica*, Μάλτα 1842
- *Ο Μάιος, ήτοι συλλογή διαφόρων νέων ασμάτων* (Αθήνα 1843)
- εφημ. *Αιών* (Αθηνών), έτος 11, 1849
- *Η Λύρα του Απόλλωνος, ή απάνθισμα...* (Ζάκυνθος 1851)

το δημοσιευμένο και δημοσιοποιημένο έργο (7/7)

ΣΑΤΙΡΙΚΑ

- [Η Πρωτοχρονιά](#), [Το Ιατροσυμβούλιο](#), [Η Βίζιτα](#), [Το Όνειρο](#) (χφ)
- [Το ψίχαλο](#) (1849) → εφ. *Τιμόνι* [Κέρκυρας] 15 Αυγ. 1849

ΠΕΖΑ

[Ο Διάλογος](#) (χφ)

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

[Ωδή του Πετράρχη](#) (χφ/1849)

κ.ά.

Πηγή: [Πολίτης επιμ. 1948 & 1955](#)

το **αν**ολοκλήρωτο έργο (1/4)

ΛΥΡΙΚΑ

Νεκρική Ωδή I & II

Ο Λάμπρος

Ο Κρητικός

Η Φαρμακωμένη στον Άδη

Οι Ελεύθεροι Πολιορκισμένοι

Ο Πόρφυρας, κ.ά.

το **αν**ολοκλήρωτο έργο (2/4)

ΣΑΤΙΡΙΚΑ ΠΕΖΑ

Η Γυναίκα της Ζάκυθος

ΣΑΤΙΡΙΚΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Η Τρίχα

Δεύτερο Όνειρο

Η μετατόπιση του αγάλματος του Μέτλαντ

Κλαδάκια που στο τέλος θα δώσουν το δέντρο

κ.ά.

το **ανολοκλήρωτο** έργο (3/4)

- εν μέρει δημοσιευμένο στη μεταθανάτια έκδοση των *Ευρισκομένων* (1859)
 - εν μέρει δημοσιευμένο το 1927 (έκδοση Καιροφύλα)
 - δημοσιευμένο στο σύνολό του στην έκδοση των σολωμικών χειρογράφων (1964· β' έκδ. 1998-2012)
- σταδιακή «ανάδυση» άγνωστων ανολοκλήρωτων έργων

το **αν**ολοκλήρωτο έργο (4/4)

- Σύνθεμα του 1834-1834
- Italia 1848
- Σάτιρα για τον Γεώργιο Κομούτο
- Κλαδάκια που στο τέλος θα δώσουν το δέντρο

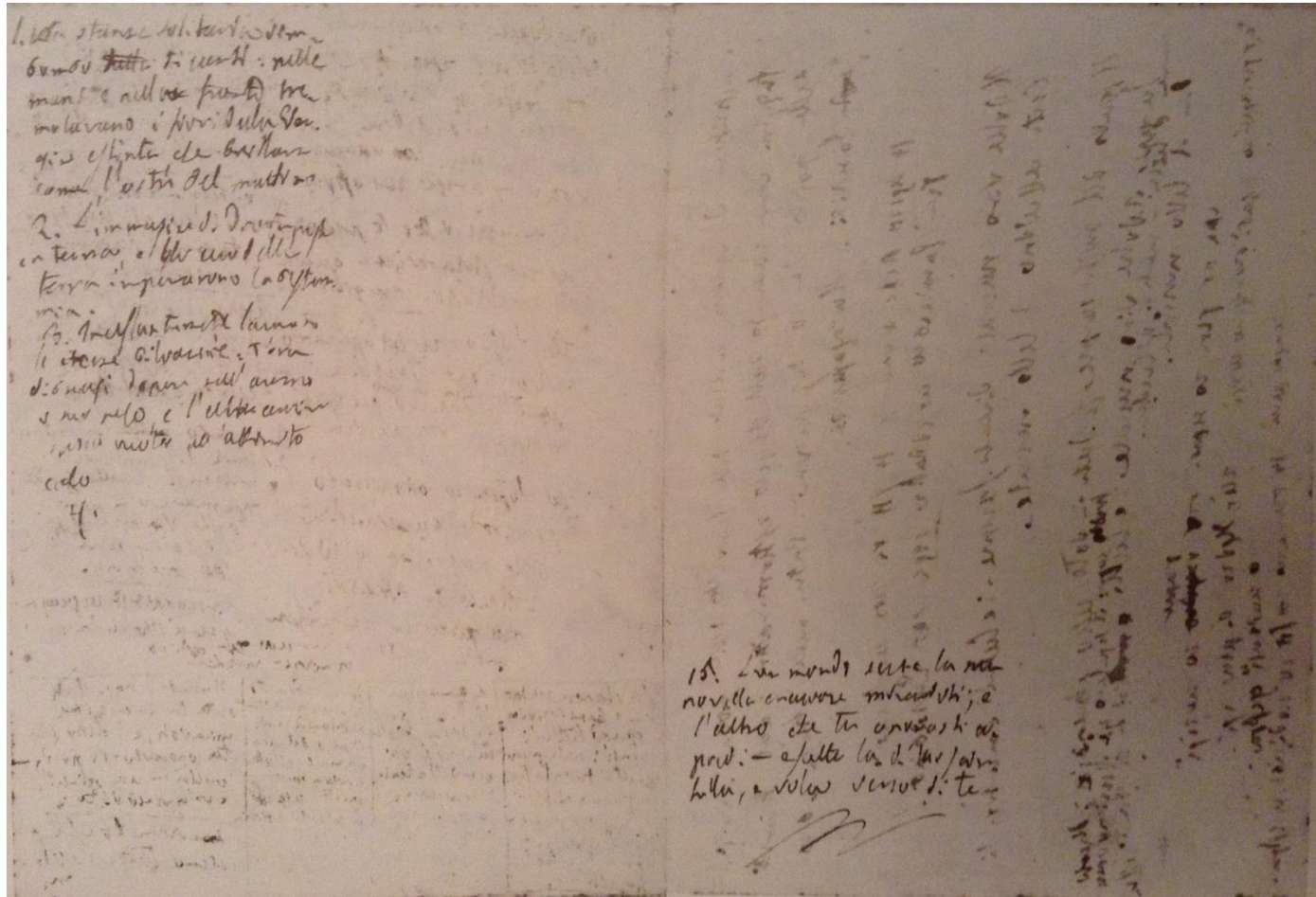

2. ανολοκλήρωτα & αποσπασματικά έργα

παραδείγματα από το σολωμικό corpus

ανολοκλήρωτο & αποσπασματικό (1/6)

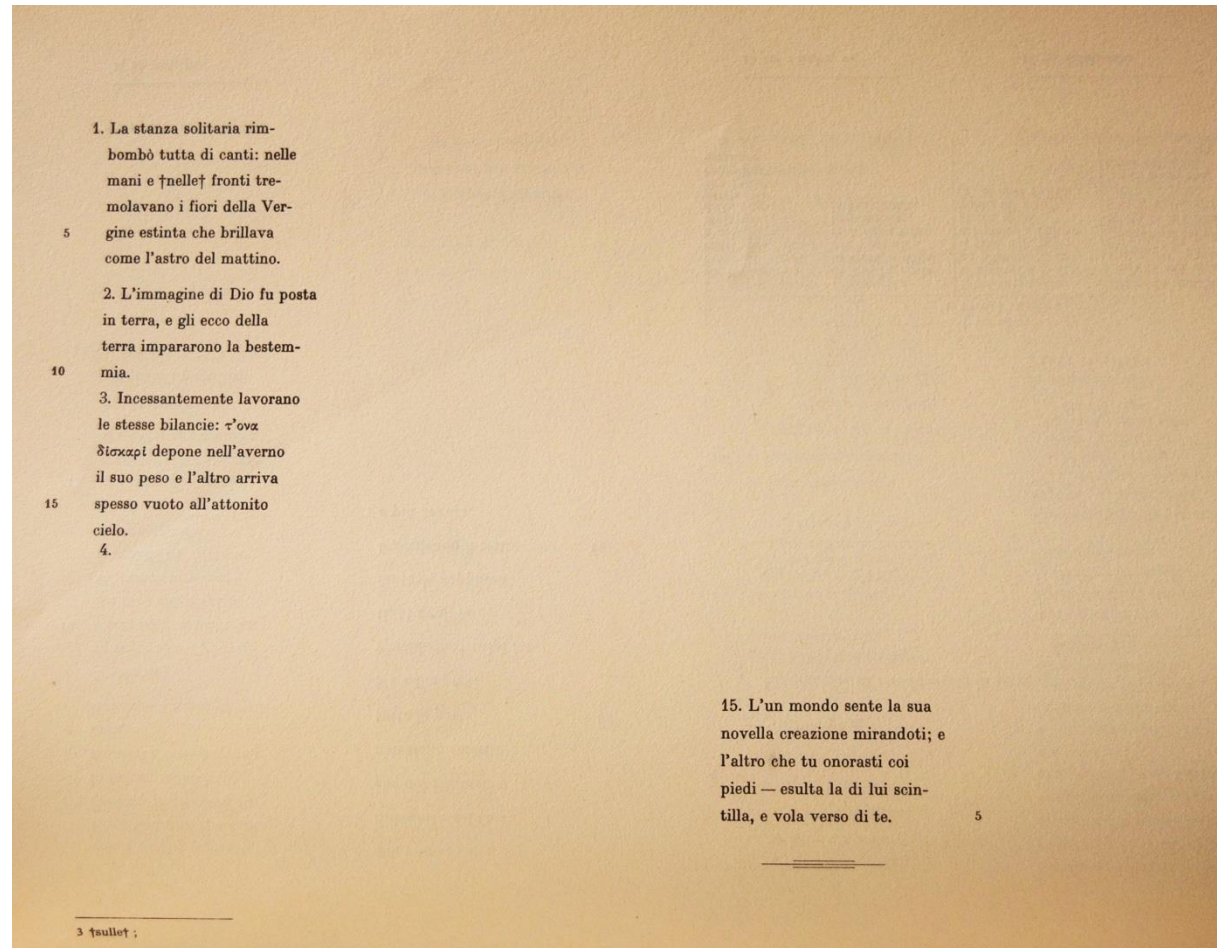

χειρόγραφο της Νεκρικής Ωδής II, ΑΕ 1, 312

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

ανολοκλήρωτο & αποσπασματικό (2/6)

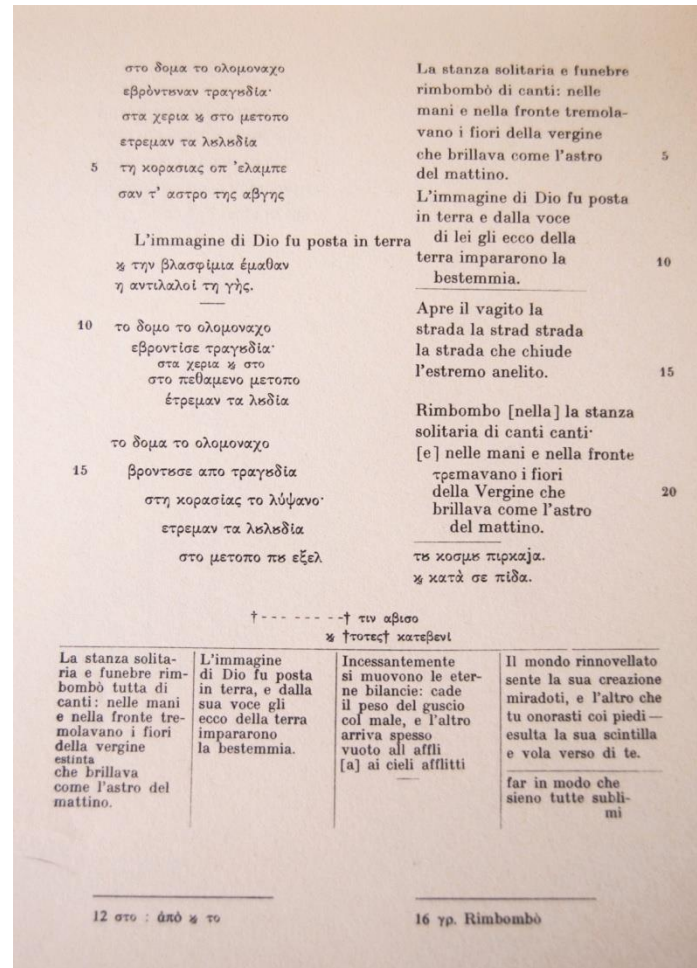
χειρόγραφο της Νεκρικής Ωδής II, ΑΕ 2, 312

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

Τμήμα Φιλολογίας

ανολοκλήρωτο & αποσπασματικό (3/6)

χειρόγραφο της Νεκρικής Ωδής II, ΑΕ 2, 311 (λεπτομέρεια)

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

Τμήμα Φιλολογίας

ανολοκλήρωτο & αποσπασματικό (5/6)

Affrettava il vecchio cacciato dal tumulto della gioja. Egli
fuggiva come cacciato dall'Angelo estermiatore dal tumulto
della gioja che lo inseguiva. Entra nella chiesa στο
[κλι] ξοκλίσι. Καταραμενοι

5 η Κρίτη λέλι τίννανζιτ η γη' 'νε της ανδριας·
για ξαναπεστο αντιλαλε ιερε της Εκκλησίασ!

Il dolce vino nuziale diventi sangue – ; e tutti i martiri di
Creta assedino il letto nuziale.

Il frutto del nostro sangue fu dato in dote allo straniero: diventi
freddo come il sepolcro sia il primo bacio
10 sangue il dolce vino nuziale; e tutti i martiri di Creta · asse-
d'amore, e tutti i martiri di Creta.
dino il letto nuziale.

εμα ^{γαμς} ας γινι το κρασι στς [νίφικο] το ποτίρι
ας γινι εμα το κρασι στο νίφικο ποτιρι της Κρίτι οι μαρτίρι.

ο παλικαρι φεβγα·
15 παρε μιὰ φεχτα απο τη γη τη ποθίτις, ½ 'εβγα.

χειρόγραφο του Σχεδιάσματος του γέρου Κρητικού, ΑΕ 2, 313

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

Τμήμα Φιλολογίας

ανολοκλήρωτο & αποσπασματικό (6/6)

È meglio fare un Componimento piuttosto lungo. che sia metà serio e sublime, e l' altra velenoso-bernesca. Nella prima parte può essere il Principio del bene, che combatte col Principio del male nella seconda. Così il componimento potrà essere d'una comune utilità, [fecondo] nascondendo sotto il velo della poesia una *†attiva†* Parte, Profonda, — nella quale per incidente si parla del giovine.— (Si pensi profondamente alla Essenza e alla Forma di questo componimento.

La traslocazione della Statua. di M.

Nella profondità della notte e del sonno in cui si vedono alle volte cose che non hanno a che fare colla vita, ed altre che hanno a che fare, vidi un sogno che altri giudicherà se aveva a che fare o non a che fare. La traslocazione

χειρόγραφο της Μετατόπισης του αγάλματος του Μέτλαντ, ΑΕ 2, 328 (λεπτομέρεια)

ο τρόπος εργασίας (1)

«μια ιδιόρρυθμη διαδικασία σύνθεσης»

- εκκίνηση της επεξεργασίας από το τέλος ή και τη μέση του αφηγηματικού σχεδίου του σχεδιαζόμενου ποιήματος
- διάσπαση του θεματικού υλικού σε μικρότερα θεματικά στοιχεία και αλληπάλληλες επεξεργασίες
- εναλλαγή πεζών ιταλικών σχεδιασμάτων και ελληνικών στίχων

(βλ. Τσαντσάνογλου 1982, 172κ.ε.)

αλληπάλληλη επεξεργασία επιμέρους θεματικών στοιχείων σε ιταλικά και ελληνικά (1/2)

Allora mise anche il piccolo dottore, e le bilancie stettero spospese. Τα ζύγη ασήκωσεν αγάλι / δεν έγερναν τη μια μεριά δεν έγερναν την άλλη.

όταν στα ζύγη †---† τον δόχτορα είχε βάλει / δεν έγερναν τη μια μεριά δεν έγερναν την άλλη

Ondeggiarono i due piattelli incerti e caddero dall'altra parte

και να ζυγιάζει αρχίνησε· να πούμε την αλήθεια / αφού λιγάκι εστάθηκε τη μια μεριά την άλλη / γέρνει κατά το δόχτορα και πέφτει κάτω αγάλι

Η Τρίχα - [Αυτόγραφα Έργα](#), σ. 333 Β 46-49, 334 Α 1-2, 339 Α 40, 341 Α 25-27

αλληπάλληλη επεξεργασία επιμέρους θεματικών στοιχείων σε ιταλικά και ελληνικά (2/2)

βροντάει τους δίσκους τρεις φορές και τέλος τους υψώνει / **εβρέθηκαν ισόμετρα τη μια μεριά την άλλη** / γέρνει κατά το δόχτορα και πέφτει κάτω αγάλι

βροντάει τους δίσκους τρεις φορές και τέλος τους υψώνει / **κίisia ανάερα εμείνανε τη μια μεριά την άλλη** / γέρνουν κατά το δόχτορα και πέφτουν κάτω αγάλι

αφού incerti un poco restarono

Η Τρίχα - [Αυτόγραφα Έργα](#), σ. 342 A 41-43, 351 A 10-12, 351 A 11.

ο τρόπος εργασίας (2)

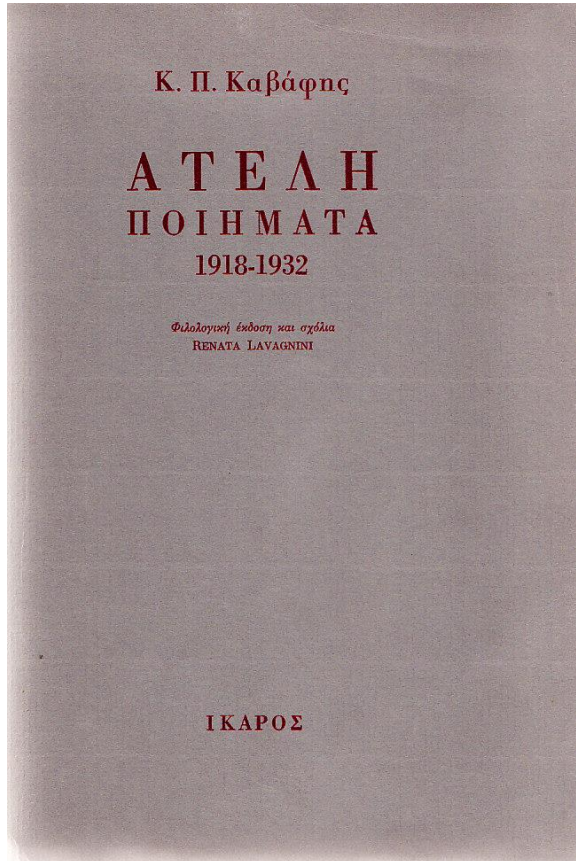
- μεμονωμένες επεξεργασίες των θεματικών στοιχείων → ένταξη στα συμφραζόμενα → απόσπαση και μετακίνηση σε άλλο σημείο ...
- η σειρά επεξεργασίας του θεματικού υλικού ανεξάρτητη από τη σειρά του αφηγηματικού σχεδίου

(βλ. Τσαντσάνογλου 1982, 172κ.ε.)

τα ατελή του Κ.Π.Καβάφη

«Ο τρόπος εργασίας του Καβάφη είναι [...] αρκετά τακτικός και συστηματικός. [...] Τα συνθέματά του δεν είναι μεγάλα [...] Το υλικό που αφορά στο κάθε ποίημα ταξινομείται με προσοχή χωριστά, ενώ οι διαδοχικές μορφές του κειμένου, οι διορθώσεις και οι αντικαταστάσεις γράφονται με σχετική τάξη.»

Η φιλολογική έκδοση των Ατελών ποιημάτων του Κ. Π. Καβάφη

R. Lavagnini, «Τα ατελή σχεδιάσματα του Καβάφη», *Ατελή Ποιήματα*, Ίκαρος, 1994, σ. 24

“non finito” και

3. σολωμική αποσπασματικότητα

διαφορετικές αποσπασματικότητες (1/3)

- αποσπάσματα της παράδοσης
 - π.χ. κείμενα κλασικής αρχαιότητας
- αποσπάσματα της (εκδοτικής) επέμβασης
 - ανθολογίες
- αποσπάσματα της δημιουργίας
 - όσα ο δημιουργός δεν πρόλαβε, λόγω θανάτου, ή δεν μπόρεσε, λόγω εσωτερικών αισθητικών-καλλιτεχνικών λόγων να ολοκληρώσει

διαφορετικές αποσπασματικότητες (2/3)

- ενσυνείδητα & προγραμματικά αποσπάσματα της δημιουργίας
 - ρομαντικά frammenti (βλ. ενδεικτικά S. T. Coleridge, *Kubla Khan* <http://www.poetryfoundation.org/poem/173247>)
- αποσπάσματα στην τέχνη
 - π.χ. torsì αρχαίων γλυπτών (ακούσια) ή τα torsì του Μικελάντζελο (εκούσια)

βλ. [Σαββίδης 1994·Βελουδής 2000](#)

διαφορετικές αποσπασματικότητες (3/3)

Μιχαήλ Άγγελος, *Torso*,
τερακότα, 23 εκ., περίπου 1513

Μιχαήλ Άγγελος, *Σκλάβος που
ξυπνά*, μάρμαρο, 267 εκ.
περίπου 1520-1523

το σολωμικό απόσπασμα (1/2)

- αποσπάσματα της δημιουργίας

(όσα ο δημιουργός δεν πρόλαβε, λόγω θανάτου, και κυρίως, δεν μπόρεσε, λόγω εσωτερικών, αισθητικών-καλλιτεχνικών, λόγων να τα ολοκληρώσει)

το σολωμικό απόσπασμα (2/2)

- προγραμματικά αποσπάσματα;

- όχι, στον βαθμό που μένουν αδημοσίευτα ...
- μόνον τα δημοσιευμένα αποσπάσματα του *Λάμπρου* θα μπορούσαν να ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία
- «Ο *Λάμπρος* θα μείνει απόσπασμα» (από Ι. Πολυλά)
- «[...] τον ρώτησα αν είχε δημοσιέψει ολόκληρο τον *Λάμπρο*. Μου απάντησε όχι, γιατί το σύνολο του έργου δεν έφτανε το ύψος των μερών, και γι' αυτό είχε δημοσιέψει απ' αυτό μόνο μερικά επεισόδια» (από G. Regaldi)

ανέφικτη τελειότητα...

«[...] γιατί το σύνολο του έργου δεν έφτανε το ύψος των μερών» (μαρτυρία Regaldi)

- η αναζήτηση της τελειότητας

- ένταξη στο γραμματολογικό πλαίσιο του ευρωπαϊκού ρομαντισμού

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

4. το εκδοτικό πρόβλημα

οι πρώτες μεταθανάτιες εκδόσεις

-*Συλλογή των γνωστών ποιημάτων του Ιππότ. Διονυσίου κόμητος Σολωμού*, Εν Ζακύνθω, τυπογραφείον ο Ζάκυνθος Κωνσταντίνου Ρωσσολίμου, 1857

-*Ποιήματα του Σολομού και Ωδή εις τον θάνατόν εκ του τυπογραφείου «Αθήναιον»*, εκδότηι Ευγέν. Ιεροδ. Μαντζαβίνος και Ανδρέας Γ. Δαλλαπόρτας, Εν Αθήναις, 1857

-*Διονυσίου Σολωμού τα ευρισκόμενα*, εκδίδονται δαπάνη Αντ. Τερζάκη, Εν Κερκύρα, τυπογραφείον Ερμής Αντωνίου Τερζάκη, 1859 [έκδοση Πολυλά]

έκδοση Πολυλά / Ευρισκόμενα

«Με την πεποίθησιν ότι η Κριτική, όταν θ' αποφασίση περί Σολωμού, θέλει λογαριάση την αληθινήν κατάστασιν των πραγμάτων, δεν εσυμμερίσθηκα τους δισταγμούς του αδελφού του, —ο οποίος μετά βίας έστρεξε να δημοσιευθούν τα ανέκδοτα, μάλιστα τα ατελή σχεδιάσματα της υστερινής εποχής,— και ανέλαβα την τακτοποίησιν των ιδιογράφων, και την επιστασία της έκδοσης των *Ευρισκομένων συγγραμμάτων* του μακαρίτου [...] Άμποτε να μην αργήσει η ώρα, να φανερωθούν τα ακόμη σωζόμενα συγγράμματα του μακαρίτου, ώστε τούτο το βιβλίον να μη σταθή ως ιστορικό μνημείο του τρομερού κινδύνου, εις τον οποίον ευρίσκονται, επιβουλευόμενα ή από την αισχρή έρδεια ή από τον φθόνο, τα καθαρά γεννήματα της αγαθής και της μεγαλοφυΐας»

(Πολυλάς 1859, νδ')

τα κρίσιμα ερωτήματα

«Στα έργα αυτά [...] δεν έχουμε την τελειωτική τους μορφή [...] Ο ποιητής, με τον χαρακτηριστικό τρόπο που δούλευε, μας άφησε μόνο τα σχεδιάσματα: στίχους αποσπασματικούς, ριγμένους σε διαφορετικά χαρτιά, τους ίδιους στίχους σε άλλη μορφή ξανά δουλεμένους και πάλι δουλεμένους, ώσπου να βρουν την έκφραση που θα τον ικανοποιούσε. Πώς θα εκδώσει τ' αποσπάσματα αυτά ο εκδότης «κριτικά»; Πώς θα τα κατατάξει; Πώς θα τα συμπληρώσει; Ποια από τις πολλές παραλλαγές θα προτιμήσει;» ([Πολίτης 1995](#), σ. 21)

η έκδοση Πολυλά (1/5)

Διονυσίου Σολωμού τα Ευρισκόμενα, εκδίδονται δαπάνη Αντωνίου Τερζάκη, Εν Κερκύρα, Τυπογραφείον Ερμής Αντωνίου Τερζάκη, 1859 [βλ. <http://anemi.lib.uoc.gr/>]

«Τα ίδια αυτά προβλήματα τ' αντίκρισε σίγουρα και ο Πολυλάς [...] Ξέρουμε τον τρόπο που έλυσε το πρόβλημα: ξεκινώντας από τη βαθύτατη γνωριμιά που είχε με το έργο και με τον άνθρωπο, προσπάθησε να ξαναφτιάξει από τ' αποσπάσματα ένα σύνολο όσο μπορούσε περισσότερο απαρτισμένο: κατέταξε τ' αποσπάσματα όπως εκείνος νόμισε πως επιβάλλει το νόημα του έργου, διάλεξε από τις πολλές παραλλαγές τους στίχους που νόμιζε πως αντιπροσωπεύουν την έκφραση που πιο πολύ θα ικανοποιούσε τον ίδιο τον ποιητή, →

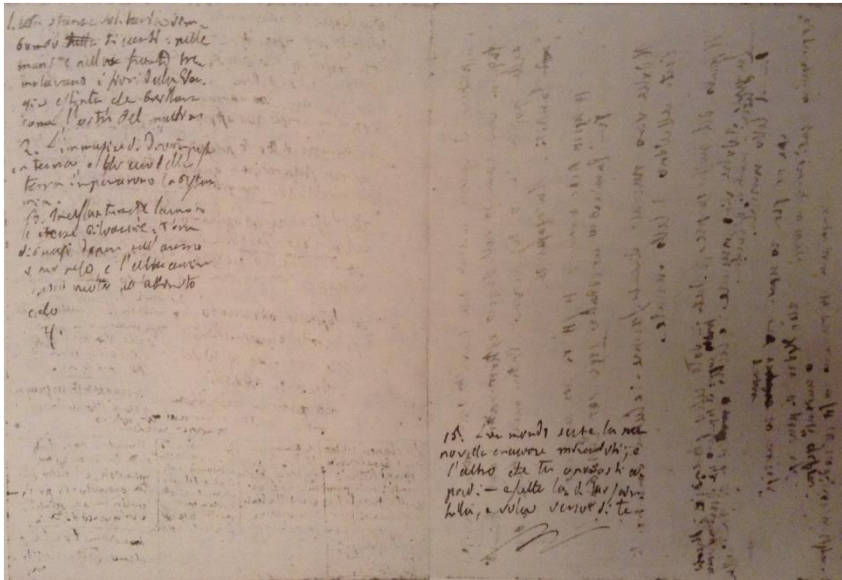
η έκδοση Πολυλά (2/5)

και πολλές φορές προτίμησε αντί το χειρόγραφο τη γραφή που είχε ακούσει από το στόμα του ίδιου. Ο Πολυλάς είναι λοιπόν ο μόνος ως τα σήμερα κριτικός εκδότης του Σολωμού· είναι εκείνος που έδωσε στα τελευταία έργα τη μορφή τους, όπως τα ξέρουμε σήμερα: οι “Ελεύθεροι Πολιορκημένοι”, ο “Πόρφυρας”, όπως τα διαβάζουμε, δεν είναι τα σχεδιάσματα του Σολωμού όπως τα δούλεψε στα χειρόγραφά του: είναι τα σχεδιάσματα περασμένα από τη συνθετική προσπάθεια του Πολυλά. Μια προσπάθεια που τη χαρακτηρίζει απόλυτος σεβασμός στο παραδομένο κείμενο, ακόμα μεγαλύτερη κατανόηση, είναι όμως πάντα ο Σολωμός δοσμένος από δεύτερο χέρι.» ([Πολίτης 1995](#), σ. 21-22)

η έκδοση Πολυλά (3/5)

ΝΕΚΡΙΚΗ ΩΔΗ.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ. (14)

Τὸ δῶμα τ' ὀλομόναχο
Ἐβροντοῦσε ἀπὸ τραγούδια·
Ἐτὰ χέρια καὶ ἔς τὸ μέτωπο
Ἐτρέμαν τὰ λουλούδια
Τῆς κορασιᾶς ὀπ' ἔλαμπε
Ἐάν τ' ἄστρο τῆς αὐγῆς.

Εἶναι ἀλαφρὸ τὸ χῶμα σου
Ἐάν τῆς ἐλῆας τὸ φύλλο,
Ἐάν τῆς δροσιᾶς τὸ στάλαμμα·
Μὴ σοῦ βαρύνῃ ἂν χεῖλο
Ἀνθρώπου δώση φίλημα
Ἐτὴν πέτρα, ἔπου κρατεῖς.

Κι' αὐτὸς γελᾷ ἔπου σ' ἔβαλε
Τέτοια λαλιὰ ἔς τὸ στόμα,
Κι' ὁ κόσμος, ὅπου ἐτίμησες,
Πατώντας του τὸ χῶμα,
Ἀναγαλλιάζει ἢ σπῖθα του
Καὶ κατὰ σὲ πηδᾷ.

η «έκδοση Πολυλά» (4/5)

χειρόγραφο του Κρητικού,
ΑΕ 2, 377 (λεπτομέρεια)

έκδοση Πολυλά

18. 8.
δεν επλεε τ' ονα χέρι πλια χ τ' αλομ' αποστενί.
[χ] τί γλικία τιν κορασία δεν βαστενί.
μακρία ο γιάλος οπ' εβλεπα στίς αστραπες τί λα
sola luce che illumina la truce notte.
5 τρία στοπελεκία επεσανε ενα ξοπισο στ' αλο
με σκεξιμο μεγαλο
τα πελαγα στίν αστραπὶ χ οί ερανοί αντιχαν
οί ακρογιαλιες χ τα βονά μ' οσεσ φονες χ ' αν ιχαν.
19 20.
π' οτί θα πο ιν ακριβί αλιθια
10 [†- †] μα τες πολες λαβοματιες πκ μ' οφαγαν τα στίθια
μα τες ψιχες πκ μ' εκαψαν
μα τα μυστήρια τ' αχραντα οπκ τα μνεο χ τρεμο.
μα τίν ιμερα τί στερνί πκ δε θα βγαλι κροτς
προτς

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ.

ΛΗΟΣΠΑΣΜΑ.

XVIII.

Έκότεα, κ'ήτανε μακρυά ακόμη τ' ακρογιαλί·
'Αστροπελέικιμου καλό, γειά, ξαναφέξε πάλε!
Τρία αστροπελέικια επέσανε, ένα ξοπίσω 'ς τ' άλλο,
Πολύ κοντά 'ς τήν κορασιά με βρόντημα μεγάλο·
Τά πέλαγα 'ς τήν αστραπή κι' ο ουρανός άντήχαν,
'Η ακρογιαλιές και τά βουνά μ' οσαις φωναίς κι' άν εΐχαν.

XIX.

Πιστέψετε 'π' ο, τι θα πώ είν' ακριβή αλήθεια,
Μά ταίς πολλαίς λαβοματιαίς, ποδ μώφαγαν τά στήθια,
Μά τούς συντρόφους, πώπεσαν 'ς τήν Κρήτη πολεμώντας,
Μά τήν ψυχή, ποδ μ' εκαψε τόν κόσμο απραττώντας.
(Αάλησε, Σάλπιγγα! κ' εγώ τὸ σάβανο τινάζω,
Και σχίζω δρόμο και τς άχνούς αναστημένους κ'ράζω

η έκδοση Πολυλά (5/5)

- επεδίωξε να γνωρίσει στους αναγνώστες της εποχής το νόημα και την ποιητική των ώριμων ανολοκλήρωτων σολωμικών έργων
- κριτική σύνθεση ιστορικά δικαιολογημένη
- το «αυθαίρετο» ή το «προσωπικό» στοιχείο της έκδοσης εμπεριέχει ένα κομμάτι Σολωμού που θα χανόταν αν ο Πολυλάς δεν είχε προβεί σε αυτή την έκδοση ...

(Βλ. [Πολίτης 1995](#), σ. 22)

για μια νέα έκδοση του σολωμικού έργου

- Κ. Καιροφύλας, *Σολωμού Ανέκδοτα Έργα*, Αθήνα, Εκδόσεις Στοχαστή, 1927
- Ν. Τωμαδάκης, *Εκδόσεις και χειρόγραφα του ποιητού Διονυσίου Σολωμού*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία», 1935

→ ανάγκη νέας έκδοσης

Ακαδημία Αθηνών : «κριτική έκδοση»

«κριτική» έκδοση; (1/2)

«Σε ποια βάση θα στηριχθεί, με ποιο κριτήριο θα κρίνει, αν θέλει να δουλέψει επιστημονικά και αντικειμενικά:

Ψαρού, το δίχτυ π' άφησες να πας αλλού να ρίξεις

Ψαρού, τ' αγκίστρι π' άφησες αλλού να ρίξεις άμε

Δίχτυ, ψαρού περήφανη, να πας αλλού να ρίξεις

Ποιον στίχο θα προτιμήσει; Αντικειμενικό κριτήριο δεν υπάρχει κανένα –και οι τρεις είναι γνησιότατα σολωμικοί. [...]»

([Πολίτης 1995](#), σ. 22-23)

«κριτική» έκδοση; (2/2)

ακατάλληλη στην περίπτωση του
ανολοκλήρωτου σολωμικού έργου, γιατί

- δεν πρόκειται για αποσπάσματα και παραλλαγές της παράδοσης του έργου, αλλά του δημιουργού
- δεν πρόκειται για έργο τελειωμένο και στη συνέχεια αλλοιωμένο, αλλά για έργο ανολοκλήρωτο
- δεν είναι παραδομένο σε αντίγραφα, αλλά σε αυτόγραφα

(Βλ. [Πολίτης 1995](#), σ. 23-28)

διπλωματική έκδοση

αλλαγή παραδείγματος στη νεοελληνική φιλολογία
το σολωμικό έργο να εκδοθεί ...

*...όχι όπως τα κείμενα της κλασικής αρχαιότητας αλλά
όπως οι επιγραφές και τα διπλωματικά έγγραφα*

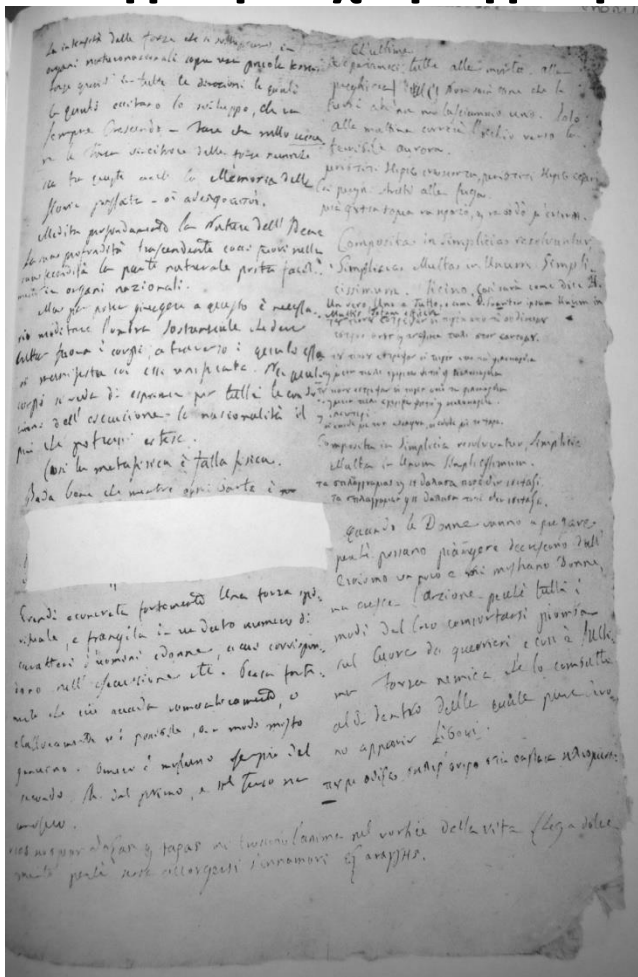

**Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα, τόμ. Α': Φωτοτυπίες, τόμ. Β':
Τυπογραφική μεταγραφή, Επιμέλεια - Σημειώσεις Λίνος Πολίτης,
Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1964 [β' έκδ.
1998-2012]**

από τη διπλωματική έκδοση των σολωμικών αυτογράφων

φωτογραφία χειρογράφου

τυπογραφική μεταγραφή

La intensità delle forze che si sviluppano in organi naturazionali sopra una piccola terra: forze grandi in tutte le direzioni le quali le quali eccitano lo sviluppo, che va sempre Crescendo — Fare che nello stesso tempo la Forza vincitrice delle forze nemiche sia fra queste anche la Memoria della Gloria passata — oi ἀλοφοιτοί.

Medita profondamente la Natura dell'Idea e la sua profondità trascendente cacci fuori nella sua fecondità la parte naturale posta facilmente in organi nazionali.

Ma per poter giungere a questo è necessario meditare l'ombra Sostanziale che deve buttar fuori i corpi, a traverso i quali essa si manifesta con essi unificata. Nei quali corpi si veda di esprimere per tutti le condizioni dell'esecuzione — la nazionalità il più che potransi estesa.

Così la metafisica è fatta fisica.

Bada bene che mentre ogni Parte è [tpot]

(φωλιόσημο)

Prendi e concreta fortemente Una forza spirituale, e frangila in un dato numero di caratteri d'uomini e donne, a cui corrispondano nell'esecuzione etc. Pensa fortemente che ciò accade romanticamente, o classicamente se è possibile, o in modo misto genuino. Omero è massimo esempio del secondo, Sh. del primo, e del terzo non conosco.

ως κοσμος ζωας & χαρας mi trascino l'anima nel vortice della vita. (Lega dolcemente perchè senza accorgersi s'innamori εζ αναγγγ.

(L'ultima.
Prepariamoci tutte alla morte, alla preghiera) ♪ -- ♪ Non sarà cane che la turbi ah! non ne lasciamo uno. Solo alla mattina correrà l'occhio verso la terribile aurora.
μνηστρι Κυρις νε κοντα, μνηστρι Κυρις εραπι
Coi pugni stretti alla fuga
μα φρατα χαρα να κρατο, & να σοβό μ' εκοι.

Composita in Simplicia resolutur,
Simplicia Multa in Unum Simplicissimum. Ficinio. Così sarà come dice H. Un vero Uno e Tutto, e come O. Suvviter ipsum Unum in Multis Totum efficitur.
τι ποτε εστραφεν οι παγες απο τι ομοιοτητας εστραφο ο νος & ανεβηκε πάλι στον εαυτομας
τι ποτε εστραφεν οι παγες απο τι φιλοκαρδια & μετα πάλι εγινε ψυχη & καλοκαρδια
τι ποτε εστραφεν οι παγες απο τι φιλοκαρδια & μετα πάλι εγινε ψυχη & καλοκαρδια.
& ελευσθη
oi σοβη με της αβηρας, oi εβη με το χαρο.

Composita in Simplicia resolutur, Simplicia Multa in Unum Simplicissimum.
τα σπληγγμας & η θαλασα ποτε δεν σιχαζ'ε
τα σπληγγμας & η θαλασα ποτε δεν σιχαζ'ε.

Quando le Donne vanno a pregare perchè possano piangere deescendono dall'eroinismo un pooc e si mostrano Donne, ma cresce l'azione perchè tutti i modi del loro comportarsi piomba sul Cuore dei guerrieri, e così è l'Ultima Forza nemica che li combatte al di dentro della quale pure devono apparir Liberi.

παι με οβιζε σπαλα' ονιρο σπιδ σαφανα κλισιμανα

9 εκον; από εκον 18 εγιναι; από εγιν'ε

AE, 425

Ζακύνθου άρ. 6, φ 2^ο

425

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

Τμήμα Φιλολογίας

Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα (1964)

- «επιστημονική θεμελίωση των σολωμικών σπουδών»
- βάση για νέες αναγνωστικές/ερμηνευτικές και εκδοτικές δοκιμές
- ειδικό αναγνωστικό κοινό

το ανολοκλήρωτο σολωμικό έργο και η εκδοτική διαμεσολάβηση

- απαραίτητη η εκδοτική διαμεσολάβηση
- τρόποι διαμεσολάβησης / εκδοτικές στάσεις
 - α. αναλυτική/γενετική
 - β. συνθετική
 - γ. υπερκειμενική / ψηφιακή

α. αναλυτική/γενετική έκδοση (1/7)

στόχος:

- όχι η έκδοση ενός οριστικού κειμένου, αφού κάτι τέτοιο δεν υπήρξε ποτέ, αλλά η παρουσίαση της πορείας γένεσης του έργου, από τις πρώτες ενδείξεις της σύλληψής του έως τη στιγμή που εγκαταλείπεται από τον δημιουργό του
- έκδοση όλου του επεξεργασμένου υλικού του ανολοκλήρωτου έργου, χωρίς όμως να αναπαράγεται η ακαταστασία των χειρογράφων

α. αναλυτική/γενετική έκδοση (2/7)

- τακτοποίηση του υλικού βάσει εκδοτικών αρχών που απορρέουν από τρόπο εργασίας του Σολωμού
- προσαρμογή στις ιδιαιτερότητες του κάθε έργου (π.χ. βαθμός και τρόπος επεξεργασίας)
- έκδοση για μελετητές και απαιτητικούς αναγνώστες
- συμβατική συγκρότηση χρηστικού κειμένου για το ευρύ αναγνωστικό κοινό, με βάση το τελευταίο αλλά όχι τελικό στάδιο επεξεργασίας (ή, και κάποιο προηγούμενο)

(Βλ. [Τσαντσάνογλου 1982](#), σ. 165-187, 291-293)

α. αναλυτική/γενετική έκδοση (3/7)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

< Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ ΣΤΟΝ ΑΔΗ >

ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ

- I A1 *Io sono giunta qui.
Dolce tenebra dell'averno, io ti amo come i vivi amano il sole.*
- A2 [Σκότος του "Αδη, χαιρετώ σε! Μάτι ανθρώπινο ποτέ
δέν αγάπησε τόν ήλιο ως εγώ γυρεύω έσε.]
- A3 Σκότος του "Αδη, χαιρετώ σε! 'Ως εγώ γυρεύω έσε
δέν έγύρευσε τόν ήλιο μάτι ανθρώπ<ι>νο ποτέ.
387 α 10-15
- A4 *Γλυκό σκότος,¹ χαιρετώ σε! 'Ως καθώς εγώ για σέ
δέν * * * τόν ήλιο μάτι ανθρώπινο ποτέ.*
- B1 *λίγη αγάπη, πολλή άπάτη*
- A5 <Σ>κότος τ' "Αδη, χαιρετώ σε! Δέν * * * ποτέ
μάτι ανθρώπου για τόν ήλιον ως καθώς εγώ για σέ.
387 α 18-22
- B2 'Από κεί που λίγη ή αγάπη κι ή άπάτη είναι πολλή
σέ λιγάκι θά κατέβει ό έρωτάς μου νά μέ βρει.
- A6 Σκότος του "Αδη, χαιρετώ σε! Δέν εδάκρυσε ποτέ
μάτι ανθρώπου για τόν ήλιο ως καθώς <εγώ> για σέ.
- B3 'Από κεί που αγάπη λίγη και άπάτη είναι πολλή
τώρα λίγο θά κατέβει ό έρωτάς μου νά μέ βρει.
- G1 "Ότι αυτός μου 'χε μηνύσει «Λίγην ώρα άκόμη ζω»,
τό [φαρμάκι εϊθύς έπήρα] σάν τό άθάνατο νερό.
- G2 "Ότι αυτός μου 'χε μηνύσει «Λίγην ώρα άκόμη ζω»,
έκατάπια τό φαρμάκι σάν τό άθάνατο νερό.
- Δ1 † Δέ<ν> τόν † βλέπω πεθαμένον, και δέν πάει λαχταριστά
[βλέποντάς με μέ τό νου του] σ' άλλουνοϋ την άγκαλιά.
- Δ2 † Δέ<ν> τόν † βλέπω πεθαμένον, και δέν πάει λαχταριστά
μή μακρής καιρός μέ βάλει σ' άλλουνοϋ την άγκαλιά.

1 γλου σκοσ χφ: γλυκό σκότος; Πολ.

192

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

- E1 * * * * * είναι ό κόσμος κι ή ζωή
* * * * * μαϋρη κι άδεια σάν ταφή.
387 α 31-42
- A7 Σκότος του "Αδη, χαιρετώ σε! 'Ως καθώς κοιτώ σέ σέ
δέν αγάπησε τόν ήλιο μάτι ανθρώπινο ποτέ.
- A8 *Γλυκό σκότος! τ' "Αδη, χαιρε! 'Ως καθώς κοιτώ σέ σέ
δέν αγάπησε τόν ήλιο μάτι ανθρώπινο ποτέ.*
- B4 'Ο έρωτάς μου σέ λιγάκι θά κατέβει νά μέ βρει
άπό κεί που αγάπη λίγη και άπά<τη>
- B5 'Ο έρωτάς μου σέ λιγάκι θά κατέβει νά μέ βρει
άπό κεί που αγάπη λίγη κι είναι² πλάνεμα πολύ.
- B6 'Ο 'Εραστής μου έδώ για πάντα τώρα θά 'ρθει νά μέ βρει
άπό κεί που αγάπη λίγη κι είναι πλάνεμα πολύ.
387 β 24-28
- A9 "Αδη μαϋρε, χαιρετώ σε! Δέν έλάχτισε³ ποτέ
μάτι ανθρώπου για τόν ήλιο ως καθώς εγώ για σέ.
387 β 16-17
- VIII K1 *Così cantava e svegliava le ecco dell'† istesso † averno;*
K2 *Mentre così cantava e svegliava le ecco dell'† istesso † averno,*
KA1 *le ombre, che anevano mezzo dimenticata la vita,
lo sentivano come le rose semichiuso tenono il Sole,
e guardavano⁴ immobili la cantatrice.*
- KB1 *Οί άνθοί της παρθενότης της έτρέμαν * * ις
και τό πρόσωπό της λάμπει σάν*
- KB2 *Οί άνθοί της παρθενότης της έτρέμαν * * ις
και τό πρόσωπό της λάμπει όπως⁵ τ' άστρο της αύγης.*
- KA1 'Εμουρμούρισεν ό "Αδης⁵ έπαψε έξαφνα ή φωνή;
ή γλυκιά παρθένα άκούει την άγκαλιά του έραστή.
387 α 1-9
- KB3 *Οί άνθοί της παρθενότης της έτρέμαν * * ις
εις τό μέτωπο που λάμπει † όπως † τ' άστρο τη<ς> αύγη<ς>.
387 α 7 + β 3*
- K3 'Ετραγούδησε ότι φτάνει μέσ στον "Αδη ή κορασιά

1 γικό στοτος χφ: διόρθ. Πολ.

2 είναι: όχι στό διάστιχο αλλά επάνω στη λέξη άπά<τη>.

3 έλάχτισε: λαχταρίασε.

4 guardano χφ: διόρθ. Πολ.

5 οκος χφ, όχι στό διάστιχο αλλά επάνω στη λέξη σάν: διόρθ. Πολ.

Τσαντσάνογλου, 1982, σ.191-192

Διονύσιος Σολωμός: μια ανάγνωση

Τμήμα Φιλολογίας

α. αναλυτική/γενετική έκδοση (4/7)

Παράδειγμα Ι: Η Φαρμακωμένη στον Άδη

κριτική έκδοση Πολυλά

αναλυτική έκδοση Τσαντσάνογλου

Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ Σ ΤΟΝ ΑΔΗ.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ. (12)

« Ἄδη μαῦρε, χαιρετῶ σε!
Δὲν ἐχάρηκε ποτέ
Μάτι ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἥλιο
Καθὼς τώρα ἐγὼ γιὰ σέ. »

» Ἀπὸ 'κεῖ, 'ποῦ 'λίγη ἀγάπη,
Κ' εἶναι πλάνεμα πολὺ,
'Σὲ 'λιγάκι θὰ καταιῖθη
'Ὁ ἔρωτάς μου νὰ μ'εὐρῆ. »

» Χωρὶς
Τ' ὤμορφ' ἄστρο τῆς αὐγῆς,
'Ἄδεια κι' ἄφωνα καὶ μαῦρη
'Ἡ Παράδεισο τῆς γῆς. »

» Μ' ἔχει σήμερα μνηῦσει·
'Ἄ ἔ γ η ν ὦ ρ α ἄ κ ὀ μ α ζ ὦ,
Κ' ἐκατάπια τὸ φαρμάκι
'Σὰν ἀθάνατο νερό. »

< Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ ΣΤΟΝ ΑΔΗ >
(Μετάφραση)

<11.>

« Ἄδη μαῦρε, χαιρετῶ σε! Δὲν ἐχάρηκε ποτέ
μάτι ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἥλιο ὡς καθὼς ἐγὼ γιὰ σέ.
Σὲ λίγο θὰ κατέβει ὁ ἔραστής μου.

<12.-14.>

» † Ἔνα † μυστήριο εἶναι ἡ ζωῆ.
Ἦταν ἐγὼ στὸ πλευρὸ τοῦ περνοῦσα τὸ τρικυμισμένο πέλα-
γος,
καὶ ἡ μαῦρη νύχτα πύκνωνε,
καὶ ὁ κεραυνὸς τὴν ἔσκιζε,
καὶ ὅταν κτλ.,
δὲν φοβόμουν.
Μιά δύναμη μὲς στὴν ψυχὴ μου γεννιόταν ἀνώτερη ἀπὸ τὴ
φύση.
Μά (καμιὰ φορὰ) ὅταν ἤμασταν στά βουνά, στὶς ἀκροθα-
λασσίδες, στὸ δάσος,
καὶ ἡ νύχτα ἦταν γεμάτη ἀστέρια·
ὄχι φύλλο, ὄχι ἔντομο, ὄχι κύμα, ὄχι πνοή·
καὶ τὸ πᾶν κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μας, γύρω, πάνω ἀπὸ τὸ κε-
φάλι μας, ἦταν θεῖο,
καὶ ὁ οὐρανὸς ἔσκυβε σὰ νὰ 'θελε νὰ ἀγκυλαίσει τὴ γῆ·
ἔνα πλατὺ αἰσθημα εὐτυχίας κυριεῖε τὴν ψυχὴ μου·
ἔχυνε πάνω μου τὸ φόβο·
τρέμανε τὰ γόνατά μου,
τρέμανε τὰ σωθικά μου,
τὰ μάτια μου γέμιζαν δάκρυα·
ἔχανα γιὰ πολλὴ ὥρα τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἐρωτᾶ μου.
Τότε ἐγὼ τὸν κοίταζα πολλὴ ὥρα στὸ πρόσωπο:
τὸ μέτωπό του ἦταν χλωμό·
τοῦ μεταδιδόταν ὁ τρόμος μου,
* * * * * καὶ χωρὶς νὰ ξέρω πῶς
ἐμιλοῦσα γιὰ τὸ χάρο πὼς θέ νὰ 'τανε γλυκός,

15.

(Ἡ Παρθένα, ἀγνοημένη ἀπ' ὄλους, τὰ ἀγνόησε ὅλα, ἐκτός
ἀπὸ τὸν ἔρωτα.)

α. αναλυτική/γενετική έκδοση (5/7)

κριτική έκδοση Πολυλά

Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ Σ ΤΟΝ ΛΑΗ.

«Όνειρο κοντό για μένα
Νειότη, αγάπη και ζωή·
Όλα όνειρατα 'ς τόν κόσμο·
Ναί, και ό θάνατος τὰ λυεῖ.»

«Πῶς εὐθὺς δὲν καταβαίνεις;
Πῶς ἀργεῖς, γλυκεῖα ψυχῆ;
Ἄχ! τὸ ψυχομαχητὸ σου
Θέλ' ἦν' ἀγριο και βαρὺ.»

Τέτοια, ὀμπρὸς 'ς τοὺς ἴσκιους, δλοῦς
Ἐξυπνοῦσε τοὺς ἠχοὺς
Τὸ τραγοῦδι ἐρωτεμένο,
Καὶ τοὺς ἔκανε γλυκοὺς.

Ἐκυττούσανε τὰ χέρια
Καὶ τὸ μέτωπο τῆς νειᾶς,
Ὅπου ἐτρέμαν τὰ λουλούδια
Τὰ λαμπρὰ τῆς παρθενιας.

Ξάφνου ὁ Ἄδης μουρμουρίζει·
Ἐπαψ' ἡ γλυκεῖα φωνή·
Πέφτει τ' ὠμορφο κοράσι
Ἐς τὴν ἀγκάλη τοῦ ἐραστῆ.

αναλυτική έκδοση Τσαντσάνογλου

»Μιά πηγὴ ἔτρεξε ἀστείρευτη ἀπὸ τὴν καρδιά μου·
κανένας δὲν τὸ ἔμαθε, κανένας ποτὲ δὲν θὰ τὸ μάθει.
Εἶμαι σάν ἓνα φύλλο πού πάνω του τὸ πρῶι κάθισε τὸ που-
λάκι καὶ τραγοῦδησε·
τὸ βράδυ ἔπεσε,
καὶ ὁ ἄνεμος τὸ πῆγε μακριὰ ἀπὸ τὸ δάσος ὅπου γεννήθηκε.
"Όνειρο κοντό για μένα, νιότη, ἀγάπη καὶ ζωή·
ὄλα όνειρατα στὸν κόσμο καὶ ὁ θάνατος τὰ λυεῖ.

16.

»Ἄλλὰ πῶς δὲν κατεβαίνεις; πῶς ἀργεῖς, γλυκεῖα ψυχῆ;
Ἄχ! τὸ ψυχομαχητὸ σου θέλ' εἶν'... καὶ βαρὺ.
Ἐλα ὀγλήγορα καὶ πάψε καὶ τῶν δυνὲ τὸν καημὸ·
ὀλομόναχος +--+, ὀλομόναχη κι ἐγώ.
"Ότι ἐσύ μου ἔχε<ς> μηνύσει Ἄλῆην ὦρα ἀκόμα ζῶ',
ἐκατάπια τὸ φαρμ<άκι> σάν ἀθάνατο νερό.»

<17.>

Τέτοια ἦταν τὰ τραγοῦδια τῆς παρθένας·
καὶ οἱ σκιές +-- +α ἄκουγαν,
καὶ σιωπηλά +ἔτρεχαν+ τὰ δάκρυα ἀπὸ τὰ μαῦρα μάγου-
λα.

Ἐκοιτούσανε τὰ χέρια καὶ τὸ μέτωπο τῆς νιᾶς,
ὅπου ἐτρέμαν τὰ λουλού<δια> τὰ λαμπρὰ τῆς <παρθε-
νιας>.
Ξάφνου ὁ Ἄδης μουρμ<ουρίζει>· ἐπαψ' ἡ γλ<υκεῖα>
φωνή·
πέφτει τ' ὀμορ<φ>ο κοράσι στη<ν> ἀγκά<λη> τοῦ ἐ-
ραστῆ.

α. αναλυτική/γενετική έκδοση (7/7)

- αναλυτική (Ε. Τσαντσάνογλου 1978/1982)

αλλαγή παραδείγματος στη νεοελληνική φιλολογία

- γενετική (critique génétique: L. Hay & ομάδα, Παρίσι, δεκαετία 1970 – βλ. [http://www.item.ens.fr/index.php?id=172974.](http://www.item.ens.fr/index.php?id=172974))

β. συνθετική (1/5)

- Στόχος είναι η παρουσίαση των ολοκληρωμένων έργων και των πληρέστερων αποσπασμάτων
- «Στη δική μας επιλογή συμπεριλάβαμε τα πλήρη κείμενα, και από τα άλλα τμήματα εκείνα που αποτελούν οργανωμένα σύνολα [...]»
- «Η βασική αρχή ήταν να συμπεριληφθούν αυτά που θα μπορούσε να είχε δημοσιεύσει ο Σολωμός [...] Είναι τα μόνα που λειτουργούν ποιητικά»

([Αλεξίου 1994](#), σ. 13, 17-18)

β. συνθετική (2/5)

- επιλέγονται όσο το δυνατόν πιο απαρτισμένα κείμενα (στίχοι, ενότητες κ.ο.κ.)
- παραλείπονται τα ενδιάμεσα ιταλόγλωσσα σχεδιάσματα, οι ημιτελείς στίχοι, οι παραλλαγές κ.ο.κ.
- παραλείπεται ο χαρακτηρισμός «απόσπασμα»
- κριτήρια επιλογής: υποκειμενικά-αισθητικά

β. συνθετική (3/5)

Παράδειγμα Ι: Η Φαρμακωμένη στον Άδη

έκδοση Πολυλά

έκδοση Αλεξίου

Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ Σ ΤΟΝ ΑΔΗ.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ. (12)

«Άδη μαῦρε, χαιρετῶ σε!
Δὲν ἐχάρηκε ποτὲ
Μάτι ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἥλιο
Καθὼς τώρα ἐγὼ γιὰ σέ.»

»Ἀπὸ 'κεῖ, 'πού 'λίγη ἀγάπη,
Κ' εἶναι πλάνεμα πολὺ,
'Σὲ 'λιγάκι θὰ καταίβη,
'Ο ἔρωτάς μου νὰ μ' εὐρῆ.»

»Χωρὶς
Τ' ὠμορφ' ἄστρο τῆς αὐγῆς,
'Ἄδεια κ' ἄφωνα καὶ μαύρη
'Ἡ Παράδεισο τῆς γῆς.»

»Μ' ἔχει σήμερα μὴνύσει·
'Ἄ ἴ γ η ν ὦ ρ α ἀ κ ὀ μ α ζ ὼ,
Κ' ἐκατάπια τὸ φαρμάκι
'Σὰν ἀθάνατο νερό.»

Η ΦΑΡΜΑΚΩΜΕΝΗ ΣΤΟΝ ΑΔΗ

«Άδη μαῦρε, χαιρετῶ σε. Δὲν ἐχάρηκε ποτὲ
μάτι ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἥλιο ὡς καθὼς ἐγὼ γιὰ σέ.
Ἄπὸ κεῖ πού 'λίγη ἢ ἀγάπη καὶ ἢ ἀπάτη εἶναι πολλή,
σὲ λιγάκι θὰ κατέβει ὁ ἔρωτάς μου νὰ μὲ βρεῖ.
Μ' ἔχει σήμερα μὴνύσει "λίγην ὦρα ἀκόμα ζῶ",
κι ἐκατάπια τὸ φαρμάκι σὰν ἀθάνατο νερό.
'Όνειρο κοντὸ γιὰ μένα νιότη, ἀγάπη καὶ ζωή·
ὅλα ὄνειράτα στὸν κόσμο, ναί, κι ὁ θάνατος τὰ λυεῖ.

Ἄλλὰ πῶς δὲν κατεβαίνεις; Πῶς ἀργεῖς, γλυκεῖα ψυχή;
'Ἄχ, τὸ ψυχομαχητό σου θέλει εἶν' ἀγριο καὶ βαρὺ.
'Ἐλα ὀγλήγορα καὶ πάψε καὶ τῶν δυνέ τὸν καημό.
'Όλομόναχος <ἐς> εἶσαι, ὀλομόναχη κι ἐγώ».

Τέτοιο, ὀμπρὸς στοὺς ἴσκιους ὅλους, ἐξυπνοῦσε τοὺς ἠχοὺς
τὸ τραγοῦδι ἐρωτευμένο καὶ τοὺς ἔκανε γλυκοὺς.
'Όλοι οἱ ἴσκιοι ἀκοῦν κοιτώντας τ' ἀχνὸ μέτωπο τῆς νιᾶς,
ὅπου ἐτρέμαν τὰ λουλούδια τὰ λευκὰ τῆς παρθενιάς.
Ἐάφνου ὁ Ἄδης μουρμουρίζει, ἔπαψ' ἢ γλυκεῖα φωνή·
πέφτει τ' ὄμορφο κοράσι στὴν ἀγκάλῃ τοῦ ἔραστῃ!

β. συνθετική (4/5)

Παράδειγμα II: Νεκρική Ωδή II

έκδοση Πολυλά

ΝΕΚΡΙΚΗ ΩΔΗ.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ. (14)

Τὸ δῶμα τ' ὀλομόναχο
Ἰβροντοῦσε ἀπὸ τραγοῦδια·
Ἵ τὰ χέρια καὶ ἴς τὸ μέτωπο
Ἰτρέρμαν τὰ λουλοῦδια
Τῆς κορασιᾶς ὅπ' ἔλαμπε
Ἰσάν τ' ἄστρο τῆς αὐγῆς.

Εἶναι ἀλαφρὸ τὸ χῶμα σου
Ἰσάν τῆς ἐλῆᾶς τὸ φύλλο,
Ἰσάν τῆς δροσιᾶς τὸ στάλαμμα·
Μὴ σοῦ βαρύνῃ ἄν χεῖλο
ἸΑνθρώπου δῶσει φίλημα
ἸΣ τὴν πέτρα, Ἰποῦ κρατεῖς.

Κι' αὐτὸς γελαίει Ἰποῦ σ' ἔβαλε
Τέτοια λαλιά ἴς τὸ στόμα,
Κι' ὁ κόσμος, ὅπου ἐτίμησες,
Πατώντας του τὸ χῶμα,
ἸΑναγαλλιάζει ἠ σπῖθα του
Καὶ κατὰ σέ πηδᾷ.

έκδοση Αλεξίου

ΝΕΚΡΙΚΗ ΩΔΗ

(ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ)

Τὸ δῶμα τ' ὀλομόναχο
βροντοῦσε ἀπὸ τραγοῦδια·
στὰ χέρια καὶ στὸ μέτωπο
ἔτρέρμαν τὰ λουλοῦδια
τῆς κορασιᾶς ὅπ' ἔλαμπε
σάν τ' ἄστρο τῆς αὐγῆς.

Εἶναι ἀλαφρὸ τὸ χῶμα σου
σάν τῆς ἐλιᾶς τὸ φύλλο,
σάν τῆς δροσιᾶς τὸ στάλαμα·
μὴ σοῦ βαρύνει ἄν χεῖλο
ἀνθρώπου δῶσει φίλημα
στὴν πέτρα ποῦ κρατεῖς.

Κι' Αὐτὸς γελαίει ποῦ σ' ἔβαλε
τέτοια λαλιά στὸ στόμα,
κι' ὁ κόσμος, ὅπου ἐτίμησες
πατώντας του τὸ χῶμα,
ἀναγαλλιάζει ἠ σπῖθα του
καὶ κατὰ σέ πηδᾷ.

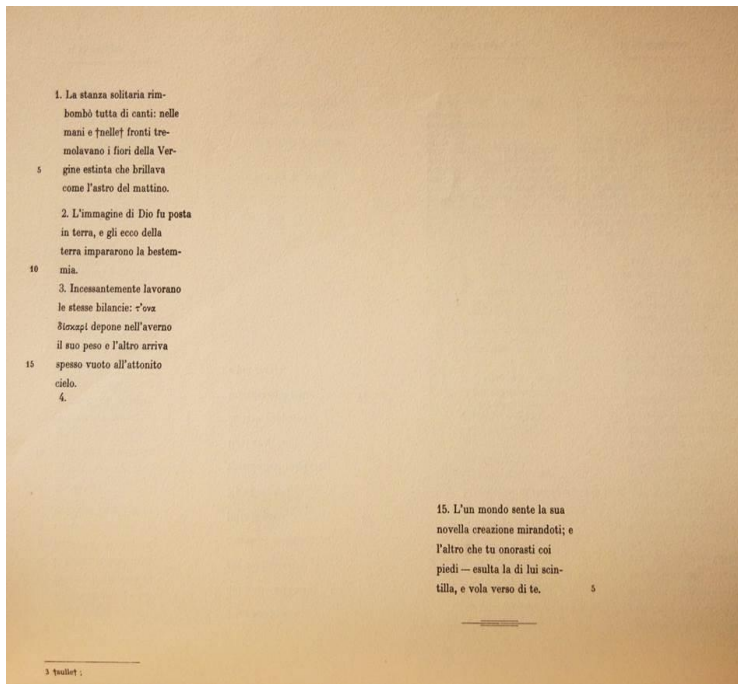

β. συνθετική (5/5)

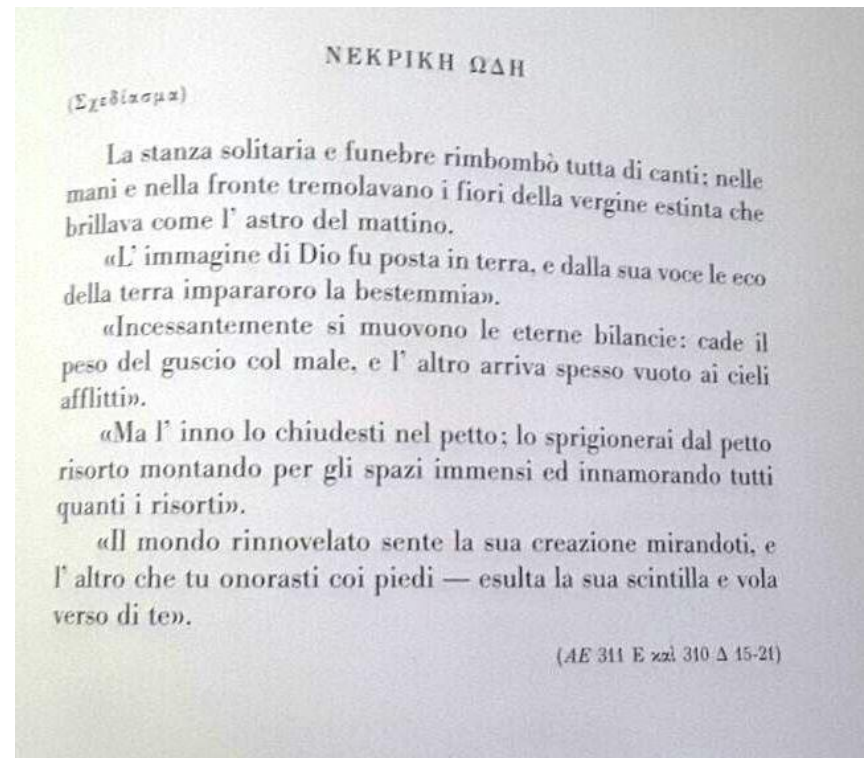
Παράδειγμα II: Νεκρική Ωδή II

χειρόγραφο της Νεκρικής Ωδής II - ΑΕ 1, 312

έκδοση Αλεξίου

γ. υπερκειμενική / ψηφιακή (1/5)

«Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, καταχρηστικά, ότι τα χειρόγραφα του Σολωμού (όπως τα έχουμε στην έκδοση *Αυτόγραφα Έργα* του Λίνου Πολίτη από το 1964) συνιστούν μια μορφή πρωτογενούς υπερκειμένου την εποχή της γραπτής γραφής. Επιτρέπουν διαφορετικές κατευθύνσεις, συνδέονται με κόμβους, ανοίγουν πόρτες και αφήνουν άπειρες δυνατότητες ανοιχτές ώστε τα κυρίαρχα στοιχεία να είναι η *αστάθεια*, η *πολλαπλότητα* και η *ρευσιτότητα*.

γ. υπερκειμενική / ψηφιακή (2/5)

Με τα καινούργια εργαλεία είναι πλέον δυνατή η υπερκειμενική έκδοση όχι μόνο του σολωμικού έργου αλλά και όλων των παρακειμένων και περικειμένων που έχουν σχέση ευρύτερα με την τύχη αυτού του έργου στη διαχρονία και στη συγχρονία. Μια τέτοια έκδοση θα επιτρέπει την ταυτόχρονη εμφάνιση αυτογράφων, μεταγραφών και εκδοτικών παραλλαγών, τη χρήση της εικόνας για την πρόσβαση σε εκείνο το υλικό που σχετίζεται με την εποχή του Σολωμού,

γ. υπερκειμενική / ψηφιακή (3/5)

τις προσωπογραφίες του και την ιστορία των εκδόσεων, τη χρήση του ήχου για την παράλληλη ή ανεξάρτητη πρόσβαση σε μελοποιήσεις ποιημάτων, απαγγελίες, θεατρικές παραστάσεις και τα παρόμοια.»

([Δημηρούλης 2003](#))

- το σολωμικό υπερκείμενο → πολυμεσικό (ηλεκτρονικά κείμενα, αποσπάσματα από φιλμ, ντοκιμαντέρ, φωτογραφίες, βίντεο, ψηφιακό ήχο, ψηφιακή εικόνα, virtual reality κ.ά.) → ψηφιακό αρχείο

γ. υπερκειμενική / ψηφιακή (4/5)

- ένας άλλος Σολωμός, με απεριόριστες αναγνώσεις ερμηνείες
- «ο Σολωμός μπορεί να θεωρεί ότι είναι ο πρωθύστερος ποιητής ενός «μεταέργου», υπό την έννοια ότι ανταποκρίνεται περισσότερο στις σημερινές έννοιες περί κειμένου παρά στις παραδοσιακές» (Δημηρούλης)
- πρόταση σε θεωρητικό (ακόμα) επίπεδο βρίσκεται τώρα υπό σχεδιασμό και υλοποίηση στο Τμήμα Φιλολογίας του ΑΠΘ

γ. υπερκειμενική / ψηφιακή (5/5)

- υπερκειμενικότητα \leftrightarrow μη γραμμικότητα, παραλλαγές
- χωρητικότητα (χωρίς περιορισμό σελίδων)
- οπτικοποίηση διαδικασίας σύνθεσης
- οργάνωση αρχείου (χειρόγραφα, εκδόσεις, απεικονίσεις, μελοποιήσεις, κ.ά.)

η υπερκειμενική παρουσίαση διαφορετικών εκδοτικών προτάσεων

- αφορά ειδικά το ποίημα του *Πόρφυρα*
- εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου για διδακτικούς σκοπούς (2005)
- παρουσιάζει τις διαφορετικές εκδοτικές προτάσεις για το ποίημα
- εμπλουτίζει ψηφιακά με λεξιλόγιο και σχόλια την ανάγνωση

ΕΑΠ / Εκπαιδευτικό CD-Rom

Υπερκειμένου για τη μελέτη έργων του Διονυσίου Σολωμού, του Κ. Π. Καβάφη και του Κ. Γ. Καρυωτάκη

«[...] ο φοιτητής, όταν βρίσκεται στην ενότητα «Διονύσιος Σολωμός, Ο Πόρφυρας, (Εκδοτικές δοκιμές)», [...] δεν επιλέγει ανάμεσα σε τίτλους ποιημάτων, αλλά σε κάποια από τις πέντε βασικότερες εκδοτικές δοκιμές που γνώρισε το συγκεκριμένο έργο του Σολωμού. Με την επιλογή κάποιας από αυτές συναντά ολόκληρο το ποίημα σε συνεχές κείμενο σε μορφή υπερκειμένου. Οι σύνδεσμοι είναι και σχόλια. Αυτοί είναι σημειωμένοι με μπλε χρώμα για τις λέξεις/στίχους και κόκκινο για τους αριθμημένους δείκτες. Οι πρώτοι περιέχουν ερμηνευτικά, κριτικά ή πραγματολογικά στοιχεία, οι δεύτεροι όμως, αναφέρονται σε εκδοτικά ζητήματα· εκθέτουν τόσο τα επιχειρήματα των εκδοτών με τα οποία υποστηρίζουν ή και υπερασπίζονται τις εκδοτικές επιλογές τους, όσο και τα αντεπιχειρήματα εκείνων των μελετητών που διαφωνούν με τις συγκεκριμένες εκδοτικές επιλογές.»

http://openlit.teimes.gr/DocLib/Anakoinosi_Danhil.pdf

Διονύσιος Σολωμός. Ο Βίος, το έργο, η ποιητική του, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 1998

Βιβλίο + CD

Η έκδοση περιλαμβάνει: [...]
β) την ηλεκτρονική μορφή που απαρτίζεται από τρία μέρη: τη ζωή, το έργο και την ποιητική. Το πρώτο μέρος είναι η βιογραφία του Σολωμού σε μορφή βίντεο. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει την ηλεκτρονική έκδοση του ελληνόγλωσσου έργου του Σολωμού, [...]

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας / Πύλη / Ανεμόσκαλα

<http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/index.html>

- ψηφιακή έκδοση του ελληνόγλωσσου σολωμικού έργου στο πλαίσιο του περιβάλλοντος «Ανεμόσκαλα»
- με βάση την έκδοση των σολωμικών *Απάντων* (Ίκαρος) και προσθήκες/αλλαγές με βάση τη σύγχρονη βιβλιογραφία
- υπερκειμενικός εμπλουτισμός των κειμένων με γλωσσικά ερμηνεύματα
- δυνατότητα γλωσσικής / θεματικής αναζήτησης στο corpus

5. η αναγνωστική πρόκληση

“πλεονεκτήματα” – “μειονεκτήματα” (1/3)

αναλυτική / γενετική

- κοντά στα χειρόγραφα
- με διαυγή, επιστημονικά κριτήρια
- ανοίκεια για τις αναγνωστικές συμβάσεις (κενά, εναλλαγή ελληνικών και ιταλικών, πεζά σχεδιάσματα και στίχοι κ.ο.κ.)

“πλεονεκτήματα” – “μειονεκτήματα” (2/3)

συνθετική

- απομάκρυνση από το κείμενο των χειρογράφων
- υποκειμενικά αισθητικά κριτήρια
- απαρτισμένα σύνολα , πλήρη αποσπάσματα
- μεγαλύτερη αποσπασματικότητα *

* "[...] το αποσπασματικό κείμενο, που δεν αποκρύπτει την αποσπασματικότητά του, αποδεικνύεται νοηματικά πληρέστερο από την τεχνητή και βίαιη συναρμολόγηση ενός φαινομενικά "ολοκληρωμένου" ποιητικού κειμένου [...]" ([Βελουδής 2000](#), σ. 98)

“πλεονεκτήματα” – “μειονεκτήματα” (3/3)

υπερκειμενική / ψηφιακή

- ανταποκρίνεται στην ιδιαιτερότητα του ανολοκλήρωτου σολωμικού έργου (μη γραμμικό)
- προσφέρεται για την ανάπτυξη των αναλυτικών / γενετικών εκδόσεων, που παρουσιάζουν όλο το υλικό
- πολυφωνία (πολλές και διαφορετικές εκδοτικές προτάσεις)
- ελευθερία αναγνώστη να επιλέξει
- αλλά και “σύγχυση” αναγνώστη (→ “αναγνώστης-εκδότης”)

ερείπιο vs. έργο εν προόδω

ερείπιο → αναστύλωση ενός κατεστραμμένου έργου

έργο εν προόδω → παρακολούθηση κατασκευής που δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί → (διαρκής) συμμετοχική ανάγνωση αναπλήρωσης του ανολοκλήρωτου

«λίγα δυνατά κτυπήματα που ο αναγνώστης συμπληρώνει, διαβλέποντας τα υπόλοιπα και ακόμα περισσότερα»

ενεργή συμμετοχή

διαφορετική (αναγνωστική) απόλαυση

προετοιμασία (παράλληλα: λογοτεχνικά ή από άλλες τέχνες)

ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ

Γιώργος Σεφέρης, *Η στέρνα*

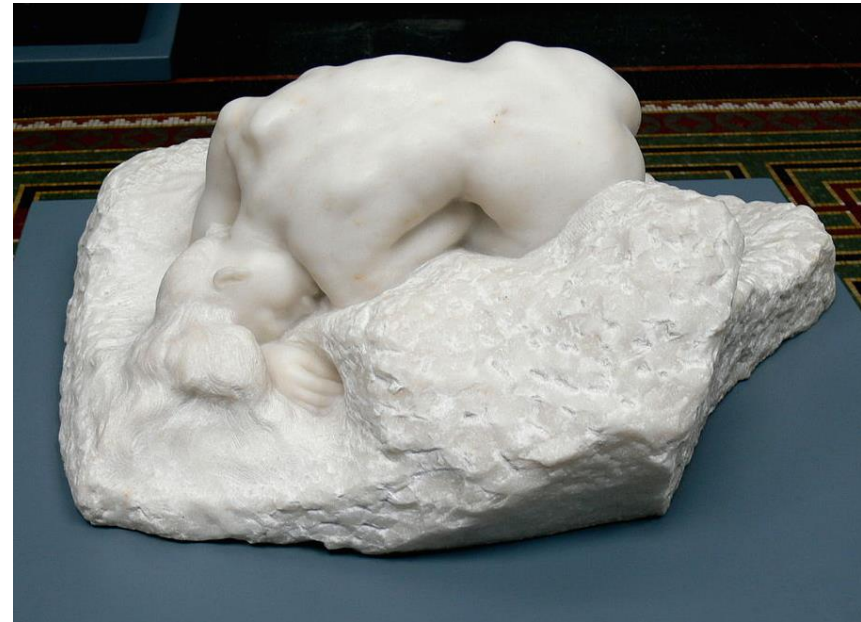
«Πεθαίνουμε! Πεθαίνουν οι θεοί μας!...»
Τα μάρμαρα το ξέρουν που κοιτάζουν
σαν άσπρη χαραυγή πάνω στο θύμα
ξένα, γεμάτα βλέφαρα, συντριμμια,
καθώς περνούν τα πλήθη του θανάτου.

.....
.....
.....
.....
.....

Περάσανε μακριά, με τον καημό τους
ζεστό κοντά στα χαμηλά αγιοκέρια
που γράφανε στο σκυφτό μέτωπό τους
τη ζωή πασίχαρη στα μεσημέρια
όταν σβηστούν τα μάγια και τ' αστέρια.

Ροντέν,
Η Δαναΐδα, 1885;

Βιβλιογραφικές αναφορές (1/4)

- Αλεξίου, Στ. επιμ. 1994. Διονυσίου Σολωμού Ποιήματα και Πεζά. Επιμέλεια - εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου. Αθήνα: Στιγμή.
- Βελουδής, Γ., 2000. Το ρομαντικός «απόσπασμα» στον Σολωμό, Κριτικά στον Σολωμό. Αθήνα: Δωδώνη, σσ. 58-135.
- Δημηρούλης, Δ. 2003. Φάκελος Διονύσιος Σολωμός. Η ανατομία ενός εθνικού θρίλερ. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2003
- Δανιήλ, Χρ. 2005. Μια εφαρμογή υπερκειμένου για τη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε πλαίσιο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης: Σολωμός-Καβάφης-Καρυωτάκης, 3^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση: Παιδαγωγικές και τεχνολογικές εφαρμογές. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, τόμ. Β, σ. 539-559.

Βιβλιογραφικές αναφορές (2/4)

- Οτατζή, Δ., 2008. Η γενετική προσέγγιση των κειμένων. Κριτική παρουσίαση του πεδίου έρευνας των σύγχρονων χειρογράφων. [Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.](#)
- Petridou, E., 2015. Vers une édition génétique numérique de Lambros: quelques remarques préliminaires. Στο Pavlou, K. και Pilidis, G., (επιμ.) *Autografi letterari romanzi e neogreci. Due giornate di studio in memoria di Filippo Maria Pontani*. Παδοβα, 24-25 Οκτωβρίου 2013. Πάδοβα: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria.
- [Πολίτης, Λ., επιμ., 1948. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα. τόμ. Α': Ποιήματα. Αθήνα: Ίκαρος.](#)
- [Πολίτης, Λ., επιμ., 1955. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα, τόμ. Β': Ιταλικά και πεζά. Αθήνα: Ίκαρος.](#)

Βιβλιογραφικές αναφορές (3/4)

- Πολίτης, Λ., επιμ., 1964. Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα, τόμ. Α': Φωτοτυπίες. τόμ. Β': Τυπογραφική Μεταγραφή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης [τώρα: Πολίτη, Λ., Κεχαγιόγλου, Γ., Τσαντσάνογλου, Ε. & Τικτοπούλου, Κ., 1998-2012. Διονυσίου Σολωμού, Αυτόγραφα Έργα, Δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη. Ενότητες 1-15. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης].
- Πολίτης, Λ., επιμ., 1991. Διονυσίου Σολωμού Άπαντα, τόμ. Γ: Αλληλογραφία, Αθήνα: Ίκαρος.
- Πολίτης, Λ. 1995. Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982). Τρίτη έκδοση. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πολυλάς, Ι., επιμ., 1859. Διονυσίου Σολωμού τα Ευρισκόμενα. Κέρκυρα.
- Σαββίδης, Γ. Π. 1994. Το ατελές ποίημα σε ξένους και έλληνες ρομαντικούς, Τράπεζα πνευματική. Αθήνα: Πορεία, σσ. 209-232.
- Τικτοπούλου, Κ. 1999. Οι τύχες του ανολοκλήρωτου σολωμικού έργου, Διονύσιος Σολωμός: «Κανών» νεοελληνικού πνευματικού βίου; Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Βιβλιογραφικές αναφορές (4/4)

- Τσαντσάνογλου, Ε., 1982. Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Αθήνα: Ερμής.
- Τσαντσάνογλου, Ε., επιμ., 1991. Η Γυναίκα της Ζάκυνθος : όραμα του Διονυσίου Ιερομονάχου εγκάτοικου εις ξωκλήσι Ζακύνθου. Ηράκλειον: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κατερίνα Τικτοπούλου
«Διονύσιος Σολωμός: Μια ανάγνωση. / 3: Το έργο και το απόσπασμα)».
Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση:
[σύνδεσμο μαθήματος](#).

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Παρόμοια Διανομή [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

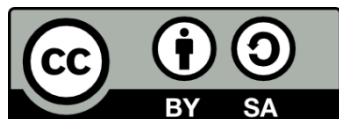
[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Πετρίδου Ελένη
Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση **X.YZ**.

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση **X1.Y1Z1** διαθέσιμη εδώ. (Συνδέστε στο «εδώ» τον υπερσύνδεσμο).
- Έκδοση **X2.Y2Z2** διαθέσιμη εδώ. (Συνδέστε στο «εδώ» τον υπερσύνδεσμο).
- Έκδοση **X3.Y3Z3** διαθέσιμη εδώ. (Συνδέστε στο «εδώ» τον υπερσύνδεσμο).

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

